

Буткова Г.В.

МОВА І КУЛЬТУРА: ПРОДУКТ ІСТОРІЇ

Нові історико-політичні обставини II пол. XVIII ст. спричинились до низки змін у мові: поступово занепадає стара українська літературна мова, формується нова, яка базується на народному підґрунті, на двох її основних джерелах - на розмовно-побутовій мові і мові фольклорно-пісенній. На II пол. XVIII ст. і I пол. XIX ст. припадає процес становлення національної літературної мови, що був зумовлений формуванням української нації. Цей процес вимагав усунення розриву між мовою писемною і усною, приводив до закріплення в літературі мови народно-розмовної, тобто вироблення такої літературної мови, яка могла б стати за норму для всієї націїⁱ. Літературна ("книжна") мова ще у XVI ст. виявила такі основні напрямки у своєму розвитку: повернення до церковнослов'янської мови, що позначилось передусім на богослужбних книгах (Острозька Біблія 1581 р., Граматика М. Смотрицького 1619 р. та ін.); тенденція до вживання чистої народної мови в літературі; поширення староцерковнослов'янської і народної української з великою домішкою польських та латинсько-німецьких слів і форм (своєрідне середньоукраїнське койне). Успадкована книжна церковнослов'янська своїм лексичним складом, морфологією і фонетикою не могла конкурувати з живою розмовною мовою, яка відбивала в своїй системі впливи, які йшли з Заходу (латинь, елементи німецької та польської мов). Ця мішана мова протягом трьох століть була єдиною книжною мовою в Україні. Ще в XVII ст. вона була зв'язана ланцюгами сухої схоластичної школи, хиталась поміж польськими і російськими впливами. Однак уже в кінці XVIII ст. ця мова звертає на національний шлях, використовується в різних мовних жанрах ще й на початку XIX ст. Різні типи книжної мови - церковнокнижний тип, канцелярська мова, псевдофольклорні елементи - потрапляють у трансформованому вигляді до деяких творів Г.Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемівського переважно з метою створення негативних характеристик. На думку Г.А. Левченка, "стара книжна мова в новій українській літературі використовувалась або в автентичній формі: у вигляді цитатій суцільних контекстів, або в більш чи менш переробленому вигляді: у формі, пристосованій до особливостей української мови"ⁱⁱ.

У цей же період зломлено інерцію традиційного книжного викладу в Києво-Могилянській академії - фортеці старої української літературної мови (здійснюється перехід на викладання російською мовою. Цим зруйновано ґрунт самого існування цієї строкатої церковнослов'янсько-білорусько-української мішанини, яка була чужою для широких мас населення, не мала виразного характеру. І все ж стара культура і наука в основному зберігала тоді статус загальнонеприйнятої. "Два різновиди літературної української мови - мова слов'яно-українська і книжна українська - повинні були зникнути в загальній течії літературного руху" вважає П.Житецькийⁱⁱⁱ. Власне так і сталося, що слов'янорусська мова, увібравши в себе велику кількість російських слів, зливається з російською літературною мовою XVIII ст., а "проста" мова, русифікуючись, не могла остаточно втратити української специфіки і відмирає як анахронізм^{iv}. Творче перевтілення й переорієнтації старої мови виявились можливими тільки тому, що в письменстві на поч. XIX ст. вже склалась міцна основа літературної мови - жива народна мова, елементи якої руйнували структурну і образну систему старої мови. Однак не відразу занепадала староукраїнська мова в Східній та Західній Україні: у Східній - мала ще сильний елемент старослов'янщини (у вишуканих літературних творах) і зливалася з народною мовою (в колядках); у Західній - трималася ще й у XIX ст., правда, покрита флером слов'янорусської^v. Безсумнівно, такі зміни були підготовлені попередньою історією (сягають реформаційних рухів XVI ст.) і несли "літературні права народній мові", посилювали українізацію літературної церковнослов'янщини.

Риси живої народної мови вже проглядають в старо-українському письменстві Київської доби через випадкове їх введення книжниками (пор.: ранню українську пам'ятку XI ст. "Слово о полку Ігореві", яка відбиває численні українізми навіть у пізнішому списку). Все більше прикмет від усної живої мови набирає старослов'янська мова й протягом XI-XIV ст.:

прикмети української мови також знаходимо в найстарішій пам'ятці - в "Ізборніках Святослава" 1073 і 1076 рр.; з XI ст. укладаються хроніки, написані мовою, близькою до тогочасної української. Спроби застосувати мову, близьку до народної, наявні в Св. Письмі ("Четья-Мінея" 1489р., Пересопницьке Євангеліє 1556-61рр., Крехівський Апостол 1563-72рр. та ін. Однак це були тільки перші й ще несміливі кроки в напрямку наближення церковнослов'янської мови до живої народної, до фонетики та фразеології^{vi}. XVI ст. дає нам кілька пам'яток, в яких зафіксовано розмовну мову з її діалектними рисами (пор., наприклад, інтермедії Якуба Гаватовича, що відбивають живі риси західноукраїнської говірки. "Зразки мови, навіть народної мови XVII ст., - пише М.Грунський, - маємо в грамотах, особливо в різних судових актах..., переважно у зізнаннях чи свідченнях на суді"^{vii}. Актово-урядові документи XVI-I пол. XVII ст. засвідчують їх близькість до народної мови. В інтермедіях XVIII ст. М.Довгалевського використано народну мову - північнокиївський говір - у мовленні персонажів. Твори Г.Сковороди, І.Вишенського, особливо епістолярій Некрашевича написані мовою, яка близька до розмовної простонародної. Низка досліджень, виконаних на матеріалі пам'яток XVIII ст.: актах сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України, також засвідчує їх народнорозмовну основу^{viii}. Отже, староукраїнська мова поєднала в собі немало елементів народної мови, зокрема в лексиці, зберігаючи водночас в якості своєї основи книжно-церковнослов'янську і давньоруську писемні мови. Ця стара мова, виступаючи у двох своїх формах - простій і слов'яноруській, мала таку визначальну особливість - у "простій" мові в цілому переважали елементи народної стихії над книжними, церковнослов'янськими^{ix}; в слов'яноруську (церковнослов'янську) мову українські нашарування проникають тільки у XVIII ст.

Отже, в творах українського письменства XVI-XVII ст. вже було представлено живе народне слово. Народна мова використовувалась у літературних творах "нижчих жанрів", тобто в творах, що стояли на найнижчому щаблі псевдокласичної ієрархії^x. Народна стихія, яка вливалася в українську літературну мову ще в XVII ст., здобула перемогу над старою українською літературною мовою тільки в II пол. XVIII ст., ставши основою нової української літературної мови. Крім того, живе народне мовлення набуло літературного закріплення: стилістичних, лексичних, фонетико-морфологічних особливостей, а в жанрах, що розвивалися на народній основі, відчутною була тенденція до лінгвостилістичного нормування, тобто до використання народнорозмовної мови як літературно опрацьованого засобу спілкування. Заперечення одних варіантів і закріплення інших зумовлювалось загальним процесом формування народної основи. В.А. Передрієнко вважає, що становлення фонетико-морфологічних норм у новій формованій українській мові супроводжувалось закріпленням в ній народної української вимови, до того ж не тільки в народно-літературних і книжно-українських, але й у слов'яноруських текстах, що дає підставу говорити про спільну фонетичну базу нової і старої української літературної мови XVIII ст.^{xi}. Процес формування української літературної мови у XVIII ст. на народній основі характеризувався виразними особливостями південно-східних говорів, чим гальмувалось проникнення до тогочасної літературної мови яскраво виражених діалектних елементів з південно-західних і північно-українських говорів. Тому перехід у кінці XVIII ст. від старої до нової української літературної норми виявився процесом, що був підготовленим усім попереднім літературно-мовним розвитком. Хоча народна мова вже у XVIII ст. заявляла про свої права всередині "високої" літературної мови, однак "до І. Котляревського, - зауважує С. Єфремов, - українське писменство не було народним, бо не прийняло ще до себе найпотрібнішого - народної мови, а коли приймало, то спорадично і не додержувалось її твердо й непорушно"^{xii}. Ті ж, хто творив нову українську літературу, звертались до національних культурних витоків, до народної естетики й етики, тим самим стверджуючи історичне право народжуваної нації та самобутність своєї культури. Це був шлях до поглибленого розуміння самої концепції буття й людини як явища історично змінюваного.

Про те, що наприкінці XVIII ст. народнорозмовна мова міцним струменем вливалася в літературну мову, набуваючи в ній широкого застосування і визнання як загальнонародна, національна літературна мова, яскраво промовляє й творчість І. Котляревського, який не тільки відтворив невмируще багатство розмовної мови і своєю творчістю привернув увагу до художньо-естетичної цінності мовної культури українського народу, але й відновив українську літературну мову в друкованому творі, міцно пов'язав перервану у XVIII ст. в друках нитку нашої літератури живою мовою, мовою, яка ховає в собі всю живу історію й живу ще довгу будучину нашої мови^{xiii}. І.Котляревський супроти своїх попередників мав глибоку національну і мовну свідомість, що зумовило відповідні зміни в його ідіостилі: від мовного бурлеску "Енеїди" він перейшов до поважного стилю у своїх пізніших творах (пор. "Оду до князя Куракіна", "Наталку-Полтавку", "Москаля-чарівника"). І. Котляревський не тільки продовжував і розвивав початий ще у XVII-XVIII ст. процес "входження" народної мови в літературу, а й закріпив в ній народну мову як основу літературної мови.

Появу творів І. Котляревського слід розглядати і як кінцевий щабель давнього процесу звільнення літературної старовкраїнської мови від традиційних пут старослов'янщини, і як початок нової української літературної мови.

Щоправда, в мовознавчій літературі побутує й інша думка, згідно з якою "Енеїдою" не починається новий період української літературної мови, а завершується намагання знайти заступника в змертвілій книжній мові, продемонструвавши цим також і контр-парад проти нівеляційно-асиміляторського впливу російської мови. М.Ф. Сулима твердить, що ні "Енеїда", ні бурлескні твори від котляревщини не становили нічого нового й свіжого, а вони лише закінчили те, що в XVII й XVIII ст. було ще актуальним, а на поч. XIX ст. стало банальним, анахронічним. Тому початок нової літератури вчений пов'язує не з І. Котляревським, а з цілим комплексом явищ і симптомів, які йдуть від письменницького чи взагалі освіченого колективу^{xiv}. Однак не відкидаючи повністю погляд М. Сулими, висловленого ним ще на початку XX ст., осмислимо спадщину письменника, при цьому скориставшись новими теоретичними концепціями. Зокрема, Г. Грабович наголошує на тому, що кожному, хто досліджує творчість І. Котляревського, необхідно переосмислити добу, тобто переоцінити і фактаж, і формули пізнання, по-новому подивитися на ширший контекст українсько-російських взаємин того періоду^{xv}. Справді, має рацію Г. Грабович, коли пише, що в літературознавстві витворилася і міцно вкоренилася модель котляревщини, яка базувалася на продукції епігонів - П. Білецького-Носенка, П. Кореницького, С. Олександрова, Я. Мішковського, К. Пузини, М. Макаровського, О. Рудиковського та інших - і цим примусила деяких дослідників характеризувати котляревщину як літературну хворобу^{xvi}, чи як симптом національної хвороби^{xvii}. Окремі зауваження в цьому плані висловлює й В. Чапленко, вказуючи, що історичне значення "мовної котляревщини" мінімальне, хіба окрім того, що вона живила інтерес провінційних читачів до української мови незалежно від її мовостилу^{xviii}. Попри тим негативним поглядам на котляревщину, Г. Грабович усе ж акцентує на широких контурах котляревщини, її суспільно-художній значимості, вказуючи, що це перший стиль і перша модель новонародженої української літератури, що "цей стиль відмежовує новітню українську літературу від попереднього етапу"^{xix}, проголошуючи свій емоційно-культурний код.

Оцінюючи роль І.Котляревського в розвитку української літературної мови, мовознавці відзначають, що він заклав підвалини для нової якості літератури і літературної мови: з ним вперше в друковану літературу і літературну мову входять народність і фольклор^{xx}. Поряд з цим письменник також не відкинув і традиційних церковнослов'янських книжних елементів, які в якісно новому семантичному плані ввійшли до фонду нашої літературної мови. Народну мову письменник використовує однобічно, не дбаючи про піднесення її до рівня справжньої літератури, репрезентуючи її не тільки в загальних і усталених елементах, але часто й у випадкових, чужорідних, неорганічних, добираючи їх за законами бурлескного стилю, старими традиціями використання народної мови. Використовуючи фольклор-

но-пісенну мову, І.Котляревський не зумів трансформувати народної пісні в мовно-стилістичний матеріал інших жанрів, бо ще не володів технікою синтезу пісенної мови з розповідно-розмовною. Однак хоча І.Котляревський не спромігся синтезувати різномірні компоненти мови своїх творів, викувати з них єдину універсальну мовностилістичну систему, а також виробити певні норми літературної мови, все ж його твори написані одним із основних середньонаддніпрянських говорів, які стали діалектною базою української національної мови, сприяли закріпленню норм цих говорів у новій українській літературній мові. Про це свого часу писав П.Житецький, наголошуючи на тому, що фонетична система "Енеїди" І.Котляревського відбиває ті риси, які в дальшому сформувалися як фонетична норма нової української літературної мови^{xxi}. І.Котляревський знав і фіксував такі особливості вимови, які в своїй переважній більшості тепер залишаються нормативними.

"Енеїда" І.Котляревського започаткувала нову українську літературу, сучасну українську літературну мову і навіть сучасну українську лексикографію доданим до поеми словничком, у якому витлумачується понад тисяча трудніших слів. При всій дискусійності деяких питань, немає ніякого сумніву в тому, що мова поеми є своєрідним і вдалим синтезом полтавських говорів, літературної мови попереднього періоду (XVI-XVIII ст.), а також і інших українських діалектів^{xxii}. Лексико-стилістичне розмаїття спричинилось до того, що мова "Енеїди" сприймається як мова опрацьована, літературна, культурна, місцями навіть виразно книжна. Використання діалектизмів, застарілих слів, старослов'янїзмів, подекуди російських слів є цілком виправданим явищем для розглядуваного періоду розвитку української літературної мови і конкретних історико-політичних умов того часу. В сучасній науці "Енеїду" прийнято розглядати як перший великий літературний твір, який на межі минулого та позаминулого століть масштабно продемонстрував лексичне та фразеологічне багатство української мови. "І.Котляревський у період, коли фактично перестали існувати офіційно-діловий і науковий стилі української літературної мови, а існування художнього стилю було поставлене під загрозу, не лише продовжив попередні мовні традиції, а й творчо їх розвинув, збагатив, пов'язав з фольклорною традицією і - що, можливо, найважливіше - зробив загальним надбанням"^{xxiii}. Тому не дивно, що русло нової української літератури живиться глибокими джерелами стилю І.Котляревського, що спадкоємність цього стилю, його духу й модальності цілком очевидні в творчості Г.Квітки-Основ'яненка, Т.Шевченка, П.Куліша та інших письменників.

Свідомим шукачем нових можливостей української літературної мови виступив П.Гулак-Артемівський, який збагатив українську мову новими жанрами - посланнями, романтичною баладою, байкою, віршованими переспівами псалмів, започаткував українську прозову мову (в плані публіцистичному), на практиці відмежував народну українську мову від тієї чужої мови, яка найбільше загрожувала її чистоті - російської.

В українському письменстві на початку 30-х років виступив Г.Квітка-Основ'яненко, твори якого є виразною обороною найбільшого скарбу українського народу - мови. В його повістях і оповіданнях збагачувалася, шліфувалася, удосконалювалася літературна мова, позбувалася колишньої однобічності. Висвітлюючи роль письменника в історичному розвитку української літературної мови, не можна не відзначити його участі в кристалізації й закріпленні в ній окремих фонетичних та морфологічних норм, що тепер продовжують залишатись невід'ємними ознаками нашої національної мови, вимовні й граматичні норми якої вироблялися поступово, склалися спершу як "норми" того діалекту або групи говірок, який через певні суспільно-історичні умови склав основу формованої мови української нації, а вже згодом, в міру того як розвивається й міцніє національна мова, колишні говіркові риси набувають характеру загальнонародних норм. Отже, фонетичні закономірності, правила вимови, система форм відмінювання й словотвору літературної мови нації в глибинних своїх основах визначається її діалектною базою^{xxiv}. Українська літературна мова нашої епохи має якнайтісніший зв'язок з фонетичною системою і морфологічною будовою середньо-наддніпрянських та суміжних з ними говірок південно-східного наріччя. Саме із середньо-

наддніпрянського діалектного середовища вийшли, як відомо, полтавець І.Котляревський, П.Гулак-Артемівський - родом з Городища (на Черкащині), Л.Боровиковський - з району Хорола (на Полтавщині), врешті й Т.Шевченко - з Кирилівки (тепер Черкащина), яким завершується процес становлення нового українського письменства, утворення національної літературної мови українців, отже, й новий, подальший етап її розвитку.

Повертаючись до питання про внесок різних груп українських письменників у розвиток нової української літературної мови, не можемо не згадати в зв'язку з цим українських романтиків 30-40-х років, які своєю творчістю охопили всі можливі на той час літературні жанри: романтичну баладу, романс, елегію, історичну драму, навіть трагедію. Їхня мовна діяльність характеризується прагненням синтезувати в українській літературній мові всі говори народної мови, зокрема, східні і західні. Якщо, наприклад, М.Максимович радив західно-українським письменникам вивчати мову наддніпрянських пісень, то наддніпрянські романтики, реалізуючи ідею всеукраїнства в своєму мовотворенні, вивчали й мову західно-українських пісень. Якщо попередні письменники виключно користувалися двома джерелами - українською розмовною мовою і мовою українського фольклору, переважно пісенного, то романтики 30-40-х років, ставлячи перед собою здійснення широких жанрових та стилістичних завдань, вже не могли обмежитись цими двома джерелами. А тому, як зазначає В.Чапленко, вони вперше в історії української літературної мови стали на шлях семантичного перетягнення старого лексичного запасу та творення нових слів^{xxv}. Однак ці перетягнені слова й новотвори, збагачуючи українську мову лексично, могли задовільнити лише мовно-стильові шукання наших письменників, і ніяк не репрезентували собою вислову. Тому, наприклад, М.Костомаров для створення "високого стилю" вдався у своїх історичних творах ("Еллада", "Співець Митуса", "Погибель Єрусалима", "Турнія" та п'єсах "Сава Чалий", "Переяславська ніч", "Украинские сцены из 1649 года") до нових джерел - до українських архаїзмів і церковнослов'янїзмів.

У царині граматичного нормування української мови романтики зробили дуже мало, бо виходили з хибної думки про рівноцінність мовних елементів різного типу в процесах творення літературної мови, намагаючись, зокрема, вводити до нашої літературної мови різнодіалектні явища.

Оцінюючи в цілому позитивно мовотворчу місію поетів-романтиків, відзначають, що їх заслуга найбільше полягає в тому, що вони: а) вперше створили поважний стиль з головними його відтінками - "нейтральним", "ніжним", "високим"; б) збагатили українську мову багатьма словами культурного та абстрактного вжитку; в) намітили нові джерела розвитку української літературної мови; г) започаткували всеукраїнський засяг у мовотворенні^{xxvi}.

Отже, в 20-40-х роках XIX ст. в Україні вже створено досить значну літературу, яка мала в своїй основі живу народну мову. Діячі українського слова, які внесли чималий вклад в організацію національної літератури та літературної мови в найближчий після Котляревського період,- Г.Квітка-Основ'яненко, П.Гулак-Артемівський, Є.Гребінка, поети-романтики – під тиском умов, у яких відбувалась їхня літературна діяльність, не мали змоги розгорнути належної різноманітності жанрів, потрібних для відповідного етапу розвитку національної культури. В усіх письменників того часу мова їх творів ще не становила синтезу народних мовних багатств, що зумовлювалось значною залежністю письменника від свого діалекту. Використання народної мови в їхніх творах пояснюється копіюванням певного діалекту української мови (наприклад, відтворення полтавської говірки І.Котляревським, середньо-київської говірки - П.Гулаком-Артемівським, пирятинської - Є.Гребінкою).

Власне, на початку XIX ст. в Наддніпрянській Україні вже склався демократично-літературний рух, який дотримувався принципу: користуватися українською мовою в її непідробленому живому вигляді. Ці тенденції особливо яскраво виявилися у Квітчиній прозі, в якій домінувало копіювання слобожанського діалекту, про що й писав сам автор - писати "с натуры и без всякой прикрасы и оттушовки" (листування Г.Квітки-Основ'яненка з

П.О.Плетньовим від 8 лютого 1839 р.), або ж "як говоримо, так і писати треба" (див.: "Супліка до пана іздателя" Григорія Квітки).

Рух за літературну мову на живій народній основі виник і в Галичині. Його започаткувала "руська трійця", яка разом з іншими прогресивними діячами підготувала ґрунт для зближення літературної мови Західної України з літературною мовою Наддніпрянщини. "Три молодих патріотичних священники: Маркіян Шашкевич, Іван Вашлевич, Яків Головацький, - пише І.Огієнко, - заходилися біля воскресіння живої української мови, як мови літературної, і в Галичині"^{xxvii}.

Отже, намагання письменників перших десятиріч XIX ст. внести свій вклад у формування української літературної мови на живій народній основі мали переважно регіональну вартість. Тільки поява Т.Шевченка в письменстві надломила силу цього принципу, бо він виходив з ідеї, що письменник повинен добирати із словникової скарбниці живої української мови такі її елементи, щоб їх розуміли всі слов'яни. Т.Шевченко перший піднісся до синтетичності і соборності літературної мови в історичному і географічному розрізі, по-новому використав архаїзми, слов'янізми, різноманітну палітру засобів художнього вислову, говіркові елементи різних українських діалектів - південно-східних, північних, південно-західних, але переважно вже усталених у художній практиці полтавсько-харківських мовних рис.

Чималу роль у формуванні нової української літературної мови відіграла Галичина й Чернігівщина. Вплив Галичини на нову українську літературну мову йшов не завжди однаковими стежками і виявляв не з однаковою силою, оскільки це залежало від політичного становища українських земель. Ю.Шевельов відзначає, що період до 1876 р. характеризувався переважно не галицькими впливами на українську мову, а зворотними, бо на людей, закоханих у народну мову - в Котляревського, Квітку-Основ'яненка, романтиків - не могло впливати яке-небудь "Домоболіє проклятих" або інші атрибути старокнижного, романтичного погляду на мову й літературну творчість^{xxviii}. "Русалка Дністровая" - єдиний тоді вияв романтичного підходу до мови в Галичині, залишалася майже невідомою на схід від Збруча. В період становлення нової української літературної мови таких впливів не виявилось, як не було їх у II пол.XIX ст. Весь цей період проходить під знаком засвоєння Галичиною літературної мови Великої України. Галичина ж перебувала в умовах відносної політичної ізоляції. Галичина, на думку Ю.Шевельова, могла впливати на загальноукраїнську літературну мову тільки тому, що вже західноукраїнський варіант української мови виявився наближеним до великоукраїнської.

Не можна минути й ролі Чернігівщини у формуванні української літературної мови^{xxix}. З 1786-1805 рр. відбувається переорієнтація української літературної мови з чернігівської основи на полтавську. Це сталося внаслідок зростання Полтави й Харкова як культурних центрів при одночасному занепаді колишніх культурних осередків на Чернігівщині. Однак чернігівська традиція не припинилась. Протягом усього XIX ст. Чернігівщина помітно впливала на стан і розвиток літературної мови. Для I пол.XIX ст. (орієнтовно 1798-1863) змагання чернігівських елементів з полтавськими й південно-київськими стало навіть визначальним у формуванні української літературної мови. Якщо словник О.Павловського - типово чернігівський, то в І.Котляревського виразною є перевага полтавських елементів. Чернігівські риси в його творах пояснюються не біографічними чинниками, а зумовлені літературною традицією, виступають варіантами полтавських форм. Напевне, кількість таких варіантів була б меншою в І.Котляревського, якби він просто фіксував одну тільки полтавську говірку, не віддаючи данини літературній традиції^{xxx} (пор.: сирівець - з південним оформленням і яловець - з північним, да - та, прійшли - пришли, утьхомырся - утихомирься, гиряви - гирявы та ін.). Ці варіанти засвідчують тодішню неусталеність північних, південно-чернігівських і полтавських форм. Отже, мова І.Котляревського при всій її виразній полтавській основі ввібрала в себе з літературної традиції й чимало чернігівських елементів.

Таким чином, протягом XIX ст., особливо на його початку, північні говірки поступалися перед південно-східними. І все ж вплив північних говірок у їх чернігівському вияві на літературну мову був тривалим і своєю відносною сталістю він помітно впливав на синтез різнотипних елементів у системі української літературної мови.

Окремою є проблема впливів російської мови на процес становлення і подальший розвиток нової української літературної мови. Активізація цього процесу припадає на кінець XVIII ст., на так званий карамзинський період з властивими йому інтенсивними змінами в словниковому складі російської літературної мови. Продовжується, зокрема, боротьба із слов'янізмами: вони стають прикметою переважно тільки мови художньої літератури, виконуючи в ній цілком спеціалізовані стилістичні функції. Відбувається очищення російської мови від книжних і архаїчних пластів, руйнуються тісні межі "трьох штилів"; спостерігається все повніше використання літературною мовою різноманітних елементів розмовного мовлення. Карамзинська реформа проголошувала, таким чином, принцип зближення чи навіть злиття книжної мови з розмовною мовою. Врешті-решт, ішов процес створення мови, цілком придатної для всіх літературних жанрів.

Становлення нової російської літературної мови, яка протиставлялась мові церковно-слов'янській, відбувається за умов західноєвропейського впливу на російську культуру. Формування нової літературної мови відбувається в параметрах європеїзації російської культури. Утворення нової літературної мови визначається не стільки реальною необхідністю, скільки ідеологічними потребами, зумовленими культурною орієнтацією. Звідси й намагання перенести на російський ґрунт такий тип літературної мови, який був уже представлений у західно-європейських мовах, тобто реалізується настанова на розмовну мову, на звичайне її вживання (*usus loquendi*) без орієнтації на штучні книжні норми (*usus scribendi*)^{xxxі}. Спираючись на західноєвропейську ситуацію, в Росії намагаються будувати нову літературну мову за моделлю французької мови. Одним з гасел було проголошення необхідності дотримання дистанції між літературною і розмовною мовою, яка раніше спостерігалось і в церковнослов'янсько-російській диглосії. Специфіка російської літературної ситуації також визначалась опорою на церковнослов'янську літературно-мовну традицію. Полярно протилежною виступає й програма Карамзина, якою проголошувалась європеїзація літературної мови, отже, й використання в ній іншомовних слів, її відрив від слов'янщини й орієнтацію на розмовне вживання. Перехід від церковнослов'янсько-російської диглосії до церковнослов'янсько-російської двомовності визначив і сам характер мовної полеміки у XVIII - на поч XIX ст.

Важливе значення для розвитку російської культури мовлення мала пушкінська художньо-мовленнєва практика, завдяки якій народно-розмовна мова остаточно закріпилась, склавши основу російської національної літературної мови. Використовуючи у своїх творах народну мову, О.Пушкін брав з неї тільки те, що було загальнозрозумілим, уникаючи обласних слів і виразів, не спускаючись до натуралістичної фіксації діалектного мовлення. Мова творів О.Пушкіна являла собою стилістично органічне поєднання елементів загальнономовних, іншомовних та індивідуальних слів і виразів.

До 30-40-х років XIX ст. основне ядро національної російської літературної мови повністю склалось. Ці процеси, як і слов'янське відродження в цілому, не могли не вплинути на становлення української літературної мови на народній основі. Можна, наприклад, назвати епоху відродження літературної мови в Польщі - від середини

XVIII ст. до середини XIX ст., коли культивувалась французька мова, що заповонила Польщу нарівні з іншими культурами народів Європи^{xxxii}. Гіпертрофоване наслідування класичних мов стало основним бар'єром для встановлення зв'язку з живим мовленням. Ще в 20-і роки XIX ст. мова польської художньої літератури залишалась штучно відірваною від живої народної мови. Все XVIII ст. позначене занепадом літератури, що в свою чергу детермінувало й занепад мови, мовної культури, освіти й духовного життя. Відродження літератури й мови настає тільки в кінці XVIII - на поч. XIX ст. Воно пов'язане з творчістю А.Міцкевича, Бог-

дана Залеського, Юлія Словацького, Генріха Сенкевича. Впливи знайшли своє відображення і в польській мові: спонукали письменників до простоти художнього опису, звільнення його від штучності і перебільшеної стилістичної орнаментативності. Подібно й українська літературна мова в процесі свого становлення і подальшого розвитку знаходила міцну і глибоку культурну опору в мовних засобах інших слов'янських мов, зокрема російської, польської, які на цей час перебували на вищому щаблі культурного розвитку. Шляхи розвитку української літературної мови, як і білоруської, були незрівнянно складнішими за шляхи розвитку інших літературних мов, особливо російської чи польської. Щодо першої, то вона розвивалась в умовах історичної безперервності і тільки окремі віхи, епізоди - діяльність Карамзина й Шишкова - загострювали мовне питання. Протягом століть і польська література та мова формувалися за умов нормального національно-культурного та політичного життя поляків і на своїй етнічно-мовній основі. Українська ж мова, навпаки, розвивалась в умовах зовсім несприятливих, оскільки: а) розвиток її на основі старослов'янської мови був обірваний у XVIII ст. внаслідок змін у політичному становищі України (приєднання її до Росії); б) зародження нової української літературної мови на основі народної відбувалося в умовах державної роз'єднаності самої ж тієї основи - української мовної території (ще до появи "Енеїди" І.Котляревського західна частина України була приєднана до Австрії 1787 р., а східна до Росії). Це мало не призвело до роздвоєння літературного мовного процесу; в) на вирішальному етапі розвитку на більшій частині україно-мовної території (на Наддніпрянщині) українська літературна мова не мала впродовж більш як свого столітнього існування (аж до 1917 р.) державно-культурної апробації.

Зазначені історичні умови зумовили великою мірою характер мовотворчої діяльності українських діячів, характер усього мовного процесу, визначили етапи його розвитку.

І хоча український літературний мовний процес сягає початку XVII ст., зростає протягом наступних двох століть, усе ж якісні зміни в цьому процесі "згущуються", стають очевидними аж наприкінці XVIII ст. Зародженню українського літературно-мовного процесу сприяв цілий комплекс чинників: перші пробіски української національно-мовної свідомості; обірвання старої літературно-мовної традиції на Наддніпрянщині, естетична функція рідної мови. Однак перехід від старої до нової якості в українській мові відбувався не шляхом повного розриву з попередніми традиціями, а внаслідок часткової перебудови її системи.

ⁱ Курс історії української літературної мови: Дожовтневий період.-К.: Вид-во АН УРСР, 1958.- Т.1.- С.141

ⁱⁱ Левченко Г.А. Нариси з історії української літературної мови першої половини XIX ст.- К.; Х.: Рад. шк., 1946.- С.3.

ⁱⁱⁱ Житецький П. "Енеїда" Котляревського у зв'язку з оглядом української літератури XVIII ст. /П.Г. Житецький. Вибрані праці: Філологія.- К.: Наук. думка, 1987.- С.228.

^{iv} Плющ П.П. Історія української літературної мови.- К.: Вища шк., 1971.- С.200.

^v Русанівський В.М. Староукраїнська і слов'янорусська мови на тлі розвитку інших слов'янських літературних мов //Мовознавство.- 1997.- N~1.- С.11.

^{vi} Булаховський Л.А. Розвиток української літературної мови: Вибрані праці: В 5-ти т.- К.: Наук. думка, 1977.- Т.2.- С.228.

^{vii} Грунський М.К., Ковальов П.К. Нариси з історії української мови.-Львів, 1941.- С.19.

^{viii} Передрієнко В.А. Передмова //Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.:Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України.- К.:Наук. думка, 1976.- С.5-19.

^{ix} Житецький П. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII в.- Киев, 1889.- С.53.

^x Левченко Г.А. Нариси з історії української літературної мови першої половини XIX ст.- К.; Х.: Рад. шк., 1946.- С.24.

^{xi} Передрієнко В.А. Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі.- К.: Наук. думка, 1979.- С.124.

^{xii} Єфремов С. Історія українського письменства.- К.: Femina, 1995.- С.296.

^{xiii} Огієнко І./Митрополит Іларіон/. Історія української літературної мови.- К.: Либідь, 1995.- С.129.

^{xiv} Сулима М.Ф. Історія української літературної мови //Історичний курс української мови. В 3-х вип.- Х., 1928.- С.5.

^{xv} Грабович Г. Семантика Котляревщини //Сучасність.- 1995.- N~5.- С.65.

^{xvi} Зеров М. Нове українське письменство.- Мюнхен, 1960.- С.97-98.

-
- ^{xvii} Чижевський Д. Історія української літератури.- Нью-Йорк, 1956.- С.371-373.
- ^{xviii} Чапленко В. Українська літературна мова: Її виникнення й розвиток (XVII ст.- 1917 р.).- Нью-Йорк, 1955.- С.13.
- ^{xix} Грабович Г. Семантика котляревщини //Сучасність, -1995.- N~5.- С.65.
- ^{xx} Шевельов Ю.В. Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І.Котляревського //Наук. записки Харк. н.-д. кафедри мовознавства.- 1940.- N~1.- С.132.
- ^{xxi} Житецький П. "Енеїда" Котляревського і древнійший список її в зв'язі з обзором малорусської літератури XVIII в.- К.,1900.- С. 164.
- ^{xxii} Пилинський М.М. Із спостережень над мовою і стилем "Енеїди" І.Котляревського //Мовознавство.- 1988.- N~5.- С.25.
- ^{xxiii} Там же.- С.29.
- ^{xxiv} Наконечний М.Ф. Г.Квітка-Основ'яненко і розвиток національної літературної мови //Мовознавство.- 1990.- N~4.- С.64.
- ^{xxv} Чапленко В. Українська літературна мова: Її виникнення й розвиток (XVII-1917 р.).- Нью-Йорк, 1955.- С.89.
- ^{xxvi} Там же.- С.93-94.
- ^{xxvii} Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови.- К.: Либідь, 1995.- С.175.
- ^{xxviii} Шерех Ю. Галичина у формуванні нової української літературної мови.- Мюнхен: Український Вільний Університет, 1949.- С.5.
- ^{xxix} Шевельов Ю. Чернігівщина в формуванні української літературної мови.- Нью-Йорк, 1955.- С.141-153; Shevelov G. Die ukrainische Schriftsprache 1798-1965: Ihre Entwicklung unter dem Einfluss der Dialekte.- Otto Harrassowitz; Wiesbaden, 1966.- S.10-24.
- ^{xxx} Шевельов Ю. Чернігівщина в формуванні української літературної мови.- Нью-Йорк, 1955.-С.148
- ^{xxxi} Успенський Б.А. Краткий очерк русского литературного языка (XI - XIX вв.),- М.: Гнозис,-1988.- С.122.
- ^{xxxii} Лер-Сплавинский. Польский язык.- М.: Изд-во иностр. лит., 1954.- С.223.